

سیما و سیره علی و اهل بیت(ع) در کشف‌المحجوب هجویری

محمود مهرآوران*

چکیده

یکی از کارهای مهم عالمان تصوف و عرفان اسلامی، تدوین و نوشتن کتاب‌هایی برای آموزش یا پاسخ به سؤالات مریدان و رهروان و در مجموع برای راهنمایی اهل طریقت و جویندگان این راه بوده است. در این کتاب‌ها بنا به اعتقاد نویسنده و سلیقه او، مباحث مهم اصولی و عملی عرفان و نیز سرگذشت‌ها و سخنان بزرگان و پیشوایان طریقت گردآوری می‌شده است.

کشف‌المحجوب هجویری غزنوی، نخستین متن تألیفی به زبان فارسی در زمینه‌های گوناگون عرفان است. این کتاب در واقع دائرةالمعارفی از مباحث، اصول، اندیشه‌ها و اصطلاحات عرفانی است که مؤلف در کتاب خود گرد آورده است. هجویری خود از عالمان و دانایان عامل بوده است. یکی از موضوعات و مباحث مهم در کتاب، سیره و سخنان حضرت علی(ع) و ائمه اهل بیت(ع) است که همراه با توصیف سیما و نورانی آن بزرگان در متن آمده است. سیره علوی و زندگی و گفتار امیرالمؤمنین و فرزندان پاکش، منبع الهام‌بخش و اسوه کردار کسانی است که می‌خواهند دل از دنیا بکنند و تهذیب نفس و خدمت برای رضای حق را در پیش بگیرند. در واقع علمای عرفان و تصوف به پیروی از سنت حضرت رسول(ص) و صحابه، به‌ویژه اهل بیت(ع)، زندگی، سیره و سخنان آن بزرگان را سرمشق خود قرار می‌داده‌اند.

در این مقاله، سیما، سیره و سخنان ائمه اهل بیت از امام علی(ع) تا امام صادق(ع) و نحوه پرداختن به آن و نیز بهره‌های معنوی آن و موضوعات مهمی چون نماز، ایثار، نحوه پوشش، ... بررسی شده است.

کلیدواژه‌ها: کشف‌المحجوب، عرفان و تصوف، سیره، امام علی(ع)، ائمه اهل بیت(ع).

* استادیار دانشگاه قم mehrravar72m@yahoo.com

تاریخ دریافت: 89/8/14، تاریخ پذیرش: 89/11/25

مقدمه

عرفان، گونه‌ای از معرفت هستی و دیدگاهی ویژه درباره‌ی خالق هستی است؛ بینشی است که دارنده‌ی آن در پندار و گفتار، به‌ویژه در رفتار خود با دیگران متمایز است، چراکه در هستی، چیزی جز خالق نمی‌بیند و همه‌ی گفتارش ذکر پروردگار و رفتارش در مسیری است که او را به قرب آفریدگار می‌رساند. تصوف، رفتاری است که از فرد یا گروهی که دیدگاه و جهان‌بینی وی بر مبنای عرفان شکل گرفته، سرزده است یا می‌زند. البته تصوف به تدریج و با دور شدن از مبدأ و روزگار نخستین شکل‌گیری عرفان، تصوف از حقیقت خود و از هدف اصلی عرفان فاصله گرفته یا حتی ممکن است در جنبه‌هایی عکس خود شده باشد. درباره‌ی عرفان یا تصوف اسلامی، خاستگاه آن، انگیزه‌های شکل‌گیری، ویژگی‌ها، شخصیت‌ها، آموزه‌ها و بسیاری از موضوعات مرتبط با آن، فراوان سخن گفته و نوشته شده است.

در صدر اسلام، چیزی به نام عرفان و تصوف نبود. یاران پیامبر (ص) گرداگرد خورشید وجود آن حضرت (ص)، مستقیم کسب نور می‌کردند. پس از پیامبر (ص) هم صحابه مورد توجه مردم بودند و پس از عصر صحابه نیز تابعانی بودند که از صحابه معرفت آموخته بودند. مردم در الگوپذیری و دریافت سیره رسول اکرم (ص) از این دو گروه درس می‌آموختند.

زمان گذشت و بعدها در واکنش به گرایش مسلمانان، به‌ویژه امرا و عاملان، به تجمل، دنیاطلبی و خودبرتربینی، زندگی زاهدانه‌ای در روش برخی مسلمانان شکل گرفت. حدود دو قرن گذشت تا کم‌کم نام صوفی پیدا شد و این بینش و روش به تدریج تصوف نام گرفت. هرچه زمان می‌گذشت، مسلمانان در اعتقادات و نیز در روش زندگی فردی و اجتماعی خود دچار اختلاف می‌شدند. اگر در بحث‌های اعتقادی، متکلمان سرمدار بودند، اگر در مسائل شرعی، فقها پیشتاز بودند، در نگاهی متفاوت و در رفتارهای متمایز نیز عارفان و صوفیان بودند که بر دیدگاه ذوقی و کشف و شهودی برای رسیدن به معرفت و در تأویل و گرایش باطنی در عمل به شریعت تأکید می‌کردند.

در مجموع، با گذشت زمان و با شکل‌گیری یک چهارچوب مشخص و متمایز فکری، معرفتی و رفتاری، تصوف و عرفان اسلامی شکلی برجسته یافت و با تنظیم گفته‌های بزرگان گذشته و معاصر هر دوره، کتاب‌ها نگاشته شد. با نگاهی به تاریخ عرفان و تصوف اسلامی از آغاز، به‌ویژه از قرن سوم به بعد در هر عصر و قرن، شخصیت‌ها و ویژگی‌های ممتازی را می‌بینیم. عالمان تصوف سعی می‌کردند با گردآوری سخنان پیشوایان و بزرگان دین، به‌ویژه آنان که گفتار و کردارشان را سرمشق خود می‌دانستند و نیز شرح‌ها و

تفسیرهای خود، مجموعه‌ای در اختیار علاقه‌مندان و جست‌وجوگران این راه قرار دهند. از این نظر، نخستین کتاب‌هایی که در این علم نوشته شده است، اهمیت فراوانی دارد. در این کتاب‌ها و به اعتقاد نویسندگان آنها، منشأ دیدگاه و بسیاری از اعمال و رفتار صوفیان، در طی زمان، سلسله‌وار به دوره پیامبر(ص) و یاران نامدار و ممتاز آن حضرت می‌رسد. شیوه زندگی عارفان و صوفیان - به عقیده خود - در همه ابعاد متأثر از زندگی پیامبر(ص) و یاران آن حضرت(ص) است. در این میان، زندگی، سیره و سخنان امام علی(ص) و اهل بیت پیامبر(ص)، درخششی دیگر دارد. در کتاب‌ها و سخنان عارفان و صوفیان چند قرن اول اسلامی، درباره زندگی، رفتار و گفتار امیرالمؤمنین(ع) تا امام صادق(ع) و تأسی به گفتار و رفتار آن بزرگان در زندگی، بیشتر سخن گفته شده است. در حقیقت، تصوف اسلامی در قرن‌های نخست، آموخته‌ها و آموزه‌های خود را مدیون تعالیم و سیره زندگی بزرگان دین، به ویژه اهل بیت می‌داند.

کشف‌المحجوب هجویری به عنوان نخستین کتابی که یک عالم طریقت، در مسائل تصوف به زبان فارسی نوشته، یکی از منابعی است که این تأثیرپذیری از اهل بیت را منعکس کرده است. این اثر از امهات کتب در علم تصوف است و علت انتخاب آن برای پژوهش حاضر، اهمیت و تأثیری است که این کتاب پس از دوره خود برجای گذاشته است.

هجویری

درباره هجویری و زندگی او، در منابع قرن‌های پنجم و ششم مطلبی نیامده و بهترین منبع شناخت او، کتابش کشف‌المحجوب است. ابوالحسن علی بن عثمان جلابی هجویری غزنوی، به احتمال بسیار، در اواخر قرن چهارم یا اوایل قرن پنجم به دنیا آمده است. علوم مرسوم زمان خود، به ویژه قرآن، حدیث، تفسیر، فقه و کلام را در زادگاه خود یا در غزنه آموخته و پس از چندی، در سنین جوانی از غزنه بیرون آمده و سفری طولانی را در پیش گرفته است. او از شهرهایی مانند مرو، سرخس، نیشابور، طوس و مناطق مرکزی ایران (عراق عجم) دیدن کرد و به دیدار پیران ناحیه ترکستان شتافت و با بسیاری از مشایخ دیدار کرد. شام و عراق نیز از دیگر مقصدهای سفر او بودند. سرانجام در شهر لاهور پاکستان اقامت گزید و کتاب خود کشف‌المحجوب را در آنجا نوشت. سال وفات او، حدود 470 هجری قمری و مقبره او در لاهور است. در پاکستان، هجویری به «حضرت داتا گنج‌بخش» شهرت دارد. داتا در زبان اردو به معنی «بخشنده و عطاکننده» است.

هجویری، صوفی رسمی و خانقاهی نبود، بلکه بیشتر مسافر و سیاح بود؛ اما دیدار، سخنان و آموزه‌های برخی مشایخ، که عبارتند از: ابوالفضل ختلی (متوفای حدود 453ق)، ابوالقاسم کرکانی (م 469)؛ ابوالعباس شقانی (م 458)؛ ابوالقاسم قشیری (م 465)؛ و مظفر حمدان بیشتر بر او تأثیر گذاشته است.

هجویری در کشف‌المحجوب در ضمن مباحث گوناگون، از برخی آثار خود نام می‌برد، اما امروز جز همین کتاب، اثر دیگری از او باقی نمانده یا شناخته نشده است.

اهمیت هجویری و کشف‌المحجوب

هجویری، مؤلف نخستین کتاب تألیفی یا تصنیفی به زبان فارسی درباره تصوف است. البته پیش از او کتاب *التعرف لمدب اهل التصوف*، تألیف ابوبکر محمدبن ابراهیم کلاباذی را مستملی بخاری (م 434) به فارسی شرح کرده بود؛ یعنی شرح تعرف از نظر فارسی بودن پیش از کشف‌المحجوب است، اما متن اصلی، عربی بوده است. به هر حال، کشف‌المحجوب نخستین متن به زبان فارسی در زمینه موضوعات گوناگون تصوف است. اهمیت این کتاب، در معرفی بسیاری از اصول، عقاید، اصطلاحات، اختلاف آرا، معرفی مشایخ و بزرگان تصوف و عرفان و گفتار پیران و مشایخ از آغاز تا زمان مؤلف است. نام کتاب، از باب‌های یازده گانه آن گرفته شده است، چه مؤلف، هر بابی را با عنوان «کشف‌الحجاب» نام می‌برد؛ یعنی یازده حجاب را در یازده موضوع اصلی و مهم در عرفان و کلاً در عقاید صوفی معرفی می‌کند. این کتاب، پس از مؤلف، از منابع و مأخذ عمده صوفیان و تذکره‌نویسان یا علاقه‌مندان مطالعه در تصوف اسلامی بوده است.

مهم‌ترین کتاب‌هایی که پس از کشف‌المحجوب نوشته شده و به گونه‌ای از آن تأثیر پذیرفته‌اند، عبارتند از: *تذکره‌الاولیاء عطار نیشابوری* (قرن هفتم)، *فصل الخطاب* از خواجه محمد پارسا (قرن نهم)، و *نفحات‌الانس عبدالرحمان جامی* (قرن نهم).

هجویری، فردی متشرع، صوفی‌ای آزاد از رسوم و ظواهر، پشمینه‌پوشی بی‌خرقه و ریا و عالمی توانا بوده است. آرا و گفته‌های او به عنوان سرفصل‌های مهم در تاریخ صوفیه، به‌ویژه از قرن پنجم به بعد شناخته می‌شود؛ هرچند که در تقسیم‌بندی موضوعات و برخی گفته‌ها، به پیروی از مشایخ بزرگ پیش از خود است. در واقع اگر حقیقت تصوف را باید از زبان بزرگان قرن‌های نخست شنید، هجویری یکی از بزرگان صاحب‌نظر و تأثیرگذار در دوره‌های پس از خود است. تصوف به‌رغم سابقه دیرین خود، در قرن پنجم نمود و

جلوه‌ای دیگر پیدا می‌کند و گسترش روزافزونی می‌یابد، به طوری که در کتب ادبی، بیشتر شاعران و نویسندگان، کم یا زیاد به این موضوع می‌پردازند. تصوف، یکی از مهم‌ترین پدیده‌های عقیدتی، اخلاقی و اجتماعی است که با گسترش خود تاریخ ما را به جد تحت تأثیر قرار داده است و شناخت بیش و کلام عالمان این طریق، به‌ویژه بن‌مایه‌ها و سرچشمه‌های آن، اهمیت ویژه‌ای دارد.

بازتاب سیره امام علی و ائمه اهل بیت (ع) در کشف‌المحجوب

صوفیه در زندگی و کردار، خود را متابعان سنت رسول (ص) و اصحاب و یاران او می‌شمارند. این موضوع در کتب مهم صوفیه به فراوانی به چشم می‌خورد. قبل از هجویری در کتاب‌های اللمع ابونصر سراج طوسی، التعرف کلاباذی و رساله قشیریه، احوال گروهی از معاریف و اولیا ذکر شده است. هجویری در کتاب خود، در معرفی بزرگان عرفان و پیران طریقت، چند باب که آنها را «فی ذکر ائمتهم...» نام نهاده، از صدر اسلام شروع کرده تا به زمان خود رسیده و نام گروه فراوانی از بزرگان را ذکر کرده است. او در باب «فی ذکر ائمتهم من الصحابة والتابعین و متابعیهم» به قول خود «طرفی یاد می‌کند از احوال ایشان، از صحابه که پیشرو ایشان بودند اندر معاملات و قدوة ایشان اندر انقاس و قواد ایشان اندر احوال، از پس انبیا، از سابقان اولین از مهاجر و انصار...». (هجویری، 1384: 95)

در بخش اول این باب، از خلفای اول، دوم و سوم سخن می‌گوید؛ از علی (ع) به‌عنوان خلیفه چهارم یاد می‌کند و سخن و سیره آن حضرت (ع) را که در معاملات و احوال صوفیان، مؤثر و سرمشق است، نقل می‌کند. وی در بابی دیگر به‌نام «فی ذکر ائمتهم من اهل‌البیت»، از امام حسن مجتبی، امام حسین، امام سجّاد، امام باقر و امام صادق (ع) یاد می‌کند.

سیره علوی و گفتار امیرالمؤمنین (ع)

در بحث پیشوایی امام علی (ع) برای اهل طریقت، سیمای آن حضرت (ع) را با عناوینی، این‌گونه توصیف می‌کند:

برادر مصطفی، غریق بحر بلا، حریق نار ولا، مقتدای اولیا و اصفیا، ابوالحسن علی بن ابی‌طالب - کرم‌الله وجهه. (هجویری، 1384: 101-102)

همو در توصیف آن حضرت(ع) و اهمیت آن برای اهل طریقت می‌نویسد:

او را اندرین طریق، شأنی عظیم و درجتی رفیع است و اندر دقت عبارت، از اصول حظی تمام داشت تا حدی که جنید - رحمه الله - گفت: شیخنا فی الاصول والبلاء علی المرتضی: شیخ ما اندر اصول و اندر بلا کشیدن، علی مرتضی - رضی الله عنه - است؛ یعنی اندر علم و معاملت، امام این طریقت، علی است، از آنکه علم این طریقت را اهل این، اصول گویند و معاملاتش بجمله بلا کشیدن است. (هجویری، 1384: 102)

از این گفته‌ها و عبارات چند نکته حاصل می‌شود:

آن حضرت(ع)، امام و پیشوای این گروه در علم و معاملات است؛ یعنی عارفان و صوفیان راستین باید علم و معرفت را از علی(ع) بیاموزند و در عمل و رفتار نیز پیرو او باشند؛ چرا که او معاملاتش همه، بلاکشیدن است و این خود بیانگر آن است که پیشوایان تصوف، از سیره و سلوک علی(ع) شناخت کافی داشته و رنج‌ها و ملامت‌کشیدن‌های آن حضرت(ع) را می‌دانسته‌اند؛ هرچند از نظر کلامی و اعتقادی، به جانشینی آن حضرت(ع) پس از پیامبر(ص)، به‌گونه‌ای دیگر اعتقاد داشته و عمل کرده‌اند.

صوفی و اهل طریقت نیز باید هم علم داشته باشد تا خانه زهدش بی‌ستون نماند و هم دردها و بلاها را تحمل کند. سخن و کلام علی(ع) باید برای اینان سرمشق باشد؛ زیرا آن حضرت «اندر عبارت از اصول حقایق، حظی تمام داشت». پس، دعاها، مناجات و خطبه‌های علی(ع)، همه درباره معرفت حق است و برای اهل طریقت حجت.

عبارت برادر مصطفی در توصیف آن حضرت، علاوه بر اعتراف به همراهی همیشگی علی(ع) با پیامبر(ص) به رویداد معروف به «روز مؤاخات» در سال اول هجری اشاره دارد که پیامبر(ص) در مدینه مهاجر و انصار را برادر یکدیگر قرار داد و علی(ع) را برادر خود خواند.

لباس و پوشش

معمولاً صوفیان مقید بوده‌اند که صوف بپوشند. جامه پشمین و مرقعه، لباس صوفیان بوده است. پوشیدن خرقة یا به اصطلاح خودشان «الباس خرقة»، از موارد استحسان در نزد صوفیه است:

مراد از استحسان، استجاب امری و اختیار رسمی است که متصوفه آن را به اجتهاد خود وضع کرده‌اند از جهت صلاح حال طالبان، بی‌آنکه دلیلی واضح و برهانی لایح از سنت بر آن شاهد بود. (کاشانی، 1372: 146)

عزالدین محمود کاشانی (1372: 147) نوشته است که برای الباس خرقة «در سنت آن

را سندی نیافته‌اند الا حدیث امّ‌خالد...؛ اما قبل از او، هجویری و دیگران آن را به سنت رسول (ص) و صحابه مستند می‌کنند و پوشیدن آن را به پیامبر (ص) و خلفای آن حضرت نسبت می‌دهند. صوفیان بنا به اعتقاد و ادعای خود می‌کوشیده‌اند در هر امری، از سنت و سیره حضرت رسول (ص) و اصحاب آن حضرت پیروی کنند. در پوشیدن لباس نیز اینها نوع لباس خود را به نوع پوشش پیامبر (ص) یا خلفا مستند می‌کنند. آنان برای صوف و مرقعه، ارزش ویژه‌ای قائل بوده‌اند.

هجویری نیز در بابی از کتاب به نام «باب لبس مرقعات»، پوشیدن صوف را به سفارش حضرت رسول (ص) می‌داند: «علیکم بلباس الصوف تجدون حلاوة الایمان فی قلوبکم» (هجویری، 1384: 61). درباره پوشیدن مرقعه نیز از قول یکی از صحابه نقل می‌کند که پیامبر (ص) به یکی از همسرانش (عایشه) فرموده است:

لا تَضِیعی الثوبَ حتّی ترقّعیه.

جامه را مگذار مگر اینکه بر آنها رقعہ بگذاری. (هجویری، 1384: 61)

مؤلف سپس درباره پوشش مولا علی (ع) می‌نویسد:

از امیرالمؤمنین علی - رضی الله عنه - می‌آید که پیراهنی داشت که آستین آن با انگشت او برابر بود و اگر وقتی پیراهنی درازتر بودی، سر آستین آن فرو دریدی. (هجویری، 1384: 61-62)

علت اینکه حضرت (ع)، سر آستین را کوتاه می‌کردند، دوری از کبر و خودبینی بوده است؛ زیرا داشتن جامه‌های بلند و بلندآستین نوعی تفاخر برای اعراب بوده است و بریدن آن نشانه دوری از عجب. از این گذشته، خطاب خداوند به پیامبر (ص) را که فرموده است «و ثیابکَ فَطَهَّرْ» (مدثر، 4/74)، به کوتاه کردن معنی می‌کنند؛ چنان‌که امیرالمؤمنین (ع) در پاسخ برخی (ظاهراً خوارج) که ایشان را به جهت داشتن آستین کوتاه عیب می‌کردند، فرمود:

اتعیبونی علی لباسِ هو ابعده من الکبر و اجدر ان یقتدی بی المسلم. (مجلسی، 1404: 33/382)

نیز در کلام امیرالمؤمنین (ع) آمده است که او را گفتند:

چرا جامه کوتاه می‌داری؟ گفت: لآنه ابقی و اتقی: برای آنکه بهتر بماند و پاکیزه‌تر باشد و پرهیزگاروارتر. (ابوالفتوح رازی، 1404: 424/5)

ایثار

ایثار، یکی از مباحثی است که در کتب صوفیه بسیار به آن اهمیت داده شده و از صفات جوانمردان

شمرده شده است. البته در نوع نگاه به آن و تقسیم‌بندی ایثار به انواع، شاید تفاوت‌هایی باشد؛ اما در ارزش و اهمیت آن اختلافی نیست. هجویری ایثار را دو گونه می‌شمارد:

یکی در صحبت و دیگر اندر محبت. و اندر ایثار حق صاحب، نوعی رنج و کلفت است؛ اما اندر ایثار حق دوست، همه روح و راحت است. (هجویری، 1384: 287)

یعنی ممکن است انسان، در همنشینی با همنوع یا برادر ایمانی دچار نوعی تکلف و زحمت شود، اما در ایثار به «حق دوست» (= خداوند) همه را روح و راحت می‌بیند. نمونه‌ی اعلامی ایثار که مایه‌ی فخر همه‌ی مسلمانان است، بیتوته‌ی حضرت علی(ع) به‌جای پیامبر اکرم(ص) در شب هجرت است که نویسنده، این ایثار امیرالمؤمنین(ع) را که برای رضایت خداوند و حفظ وجود پیامبر(ص) و در نتیجه بقای اسلام بود، ذکر می‌کند و در ادامه می‌نویسد:

و آن شب کفار قصد کشتن پیغمبر - علیه‌السلام - خداوند تعالی جبرئیل و میکائیل را گفت: من میان شما برادری دادم و یکی را زندگانی درازتر از دیگری گردانیدم. کیست از شما دو که ایثار کند مر برادر خود را بر خود به زندگانی و مرگ را اختیار کند؟ هر دو مرخود را زندگانی اختیار کردند. خداوند تعالی با جبرئیل و میکائیل گفت: «شرف علی بدیدید و فضلش بر خود که میان وی و از آن رسول خود برادری دادم. وی قتل و مرگ خود اختیار کرد و بر جای وی بخفت و جان فدای پیغمبر - علیه‌السلام - کرد و زندگانی بر وی ایثار کرد. هر دو کنون به زمین روید و وی را از دشمنان نگاه دارید». آنگاه جبرئیل و میکائیل بیامدند و یکی بر سران وی و یکی بر پایان وی نشست. جبرئیل گفت: یخ یخ، من مثلک یا ابن‌ابی‌طالب؟ لان الله تعالی یباهی بک علی‌الملائکه: کیست چون تو ای پسر ابوطالب که خداوند تعالی می‌به تو مباحث کند بر همه‌ی ملائکه و تو اندر خواب خوش خفته؟ آنگاه آیت آمد اندر شأن وی. قوله تعالی «و من الناس من یشری نفسه ابتغاء مرضات الله والله رؤوف بالعباد» (بقره، 207/2). (هجویری، 1384: 290)

نماز

هجویری درباره‌ی اهمیت و عظمت نماز و نیز ارزش نماز نزد امیرالمؤمنین(ع)، نوشته است:

و چون امیرالمؤمنین علی - کرم‌الله وجهه - قصد نماز کردی، موی‌های وی سر از جامه‌ی وی بیرون کردی و لرزه بر وی افتادی و گفتی: آمد وقت گزاردن امانتی که آسمان‌ها و زمین‌ها از حمل آن عاجز آمدند. (هجویری، 1384: 440)

در حقیقت نماز حقیقی، نماز کسی چون علی(ع) است و عارف اگر می‌خواهد در سلوک خود، لحظه‌های مناجات با حق را بهتر دریابد، باید قدر لحظه‌های نماز را بداند و شأن و عظمت آن را درک کند، آن‌گونه که علی(ع) درک می‌کرد و درباره آن چنان می‌فرمود.

سماع

یکی از موضوعاتی که در طول قرن‌های نخستین تاریخ تصوف اسلامی، بسیار محل بحث و اختلاف بوده، سماع است که بعدها بیشتر به «سماع صوفیانه» مشهور شده است. روابودن یا نبودن، احکام آن، آثار آن و اینکه چه کسانی قابلیت شنیدن، دیدن و درک سماع را دارند، از جمله موضوعات این بحث است. کسانی که آن را روا می‌دانسته‌اند، شعر و سماع را وسیله‌ای برای تعلیم شاگردان و آماده‌کردن آنان برای تهذیب نفس و تصفیة باطن می‌شمرده و آن را باعث وجد صوفی می‌دانسته و او را مهیای بیخودی می‌کرده‌اند. طبعی است که اگر موافقان سماع در بین بزرگان تصوف، در آغاز آن را به دیده یک امری می‌دیده‌اند که صوفی و عارف را از خود رها می‌کند، این موضوع در قرن‌های بعد همچون بسیاری دیگر از آداب و رسوم از هدف و مسیر اولیه خود دور و وسیله‌ای برای تفریح شد؛ و گرنه آن سماعی که دل‌ها را برای تهذیب به‌وجد می‌آورد، در کلام کسی چون سعدی چنین وصف شده است:

به چرخ اندر آیند دولاب وار	چو دولاب بر خود بگریند زار
به تسلیم سر در گریبان برند	چو طاقت نماند گریبان درند
مکن عیب درویش مدهوش مست	که غرق است از آن می‌زند پا و دست
نگویم سماع ای برادر که چیست	مگر مستمع را بدانم که کیست
گر از برج معنی پَرَد طیر او	فرشته فرو ماند از سیر او
وگر مرد لهوست و بازی و لاغ	قوی تر شود دیوش اندر دماغ
چه مرد سماع است شهوت پرست	به آواز خوش خفته خیزد نه مست
جهان پر سماع است و مستی و شور	ولیکن چه بیند در آینه کور

(سعدی، 1372: باب سوم/ 112)

در این ابیات سعدی، شرایط و هدف سماع بیان شده است.

هجویبری نیز در *کشف‌المحجوب*، در این باره بانی مفصل دارد و اقوال گوناگون مشایخ را در آن نقل می‌کند. در همین باب، فصلی است درباره «خواندن قرآن به الحان و شنیدن

قصاید و اشعار چنان‌که حروف از حد آن تجاوز کرده است. هجویری می‌گوید که برخی مشایخ این‌گونه استماع را کراهت داشته و خود پرهیز کرده‌اند و گروهی آن را حرام شمرده و در تحریم آن از سلف صالح متابعت کرده‌اند. وی نمونه‌هایی از آن را چنین نقل می‌کند:

چنان‌که زجر کردن پیغمبر - علیه‌السلام - مرشیرین را کنیزک حسان بن ثابت از غنا کردن ... ، و انکار کردن علی بر معاویه که کنیزکان مغنیه داشت و منع کردن وی مر حسن را - رضی‌الله‌عنه - از نظاره آن زن حبشه که می‌غنا کرد و گفتی که او قرین شیطان است و مانند این. (هجویری، 1384: 599)

بنابراین، صوفیانی که غنا را تحریم کرده‌اند، حتی در خواندن قرآن نیز خود را متابع سنت پیغمبر(ص) و علی(ع) می‌دانند.

درباره آداب صوفیان در تزویج یا تجرید نیز سخن بسیار و بنا به دیدگاه‌ها و انگیزه‌ها، اقوال مختلف است. به گفته هجویری، از مشایخ این قصه، گروهی گفته‌اند: اهل، مرد دفع شهوت را باید و کسب مر فراغت دل را؛ و گروهی گفتند که مر اثبات نسل را باید تا فرزندی باشد و چون فرزند ببود، اگر پیش از پدر بشود، شفيعی بود یوم‌القیامه و اگر پدر پیش برود، دعاگویی بماند. (هجویری، 1384: 530)

اما برای ازدواج، خواستن دختری از بهترین خانواده و خاندان، بهترین انتخاب است. مؤلف داستانی نقل می‌کند که در آن خلیفه دوم برای اینکه نسب خود را به دریای مطهر علی برساند، از وی دختری خواست:

و اندر خبر است که عمر بن خطاب، مرام کلثوم را دختر فاطمه بنت مصطفی - صلی‌الله‌علیه - خطبه کرد از پدرش علی - رضی‌الله‌عنهم اجمعین. علی گفت: او بس خرد است و تو مردی پیری و مرا نیت است که به برادرزاده خودش دهم، عبدالله بن جعفر - رضی‌الله‌عنهم. عمر پیغام فرستاد: یا ابالحسن، اندر جهان زنان بسیارند بزرگ و مراد من از ام کلثوم اثبات نسل است نه دفع شهوت، لقوله علیه‌السلام: کل سبب و نسب ینقطع إلی سببی و نسبی. کنون مرا سبب هست، بایدم تا نسب نیز با آن یار باشد تا هر دو طرف به متابعت وی محکم گردانیده باشم. علی - رضی‌الله‌عنه - وی را بدو داد و زید بن عمر از وی پیامد. (هجویری، 1384: 530)

درواقع این عمل که از جانب خلیفه دوم برای کسب فضیلت انتساب صادر شده، خود گواهی بر اقرار به افضلیت علی(ع) بر دیگران و جاودانگی نسل پیامبر(ص) و فرزندان علی و فاطمه - علیهم‌السلام - است.

سخنان علی(ع)

معمولاً صوفیان و به‌ویژه عالمان این طریق، از مجموعه گفتار بزرگان، سخنانی را برمی‌گزینند که به مذاق و روش آنان خوش‌تر می‌آید. از همین رو، هجویری، با نقل حکایتی که در آن امیرالمؤمنین(ع) کسی را وصیت می‌کند، از قول آن حضرت(ع) می‌نویسد:

نگر تا شغل زن و فرزند را مهم‌ترین اشغال خود نگردانی که اگر ایشان از دوستان خدایند - جل‌جلاله - وی دوستان خود را ضایع نگرداند و اگر دشمنان خدایند - عزوجل - اندوه دشمنان خدای چه می‌داری؟! (هجویری، 1384: 102)

اینکه هجویری، کلام امیرالمؤمنین(ع) را از چه منبعی گرفته است، مشخص نیست؛ اما این فرمایش مولا(ع) در نهج‌البلاغه آمده است که فرموده‌اند:

لا تجعلن اکثر شغلک باهلیک و ولدک فان یکن اهلک و ولدک اولیاءالله فان الله لا یضیع اولیاءه و ان یكونوا اعداءالله فما همک و شغلک باعداءالله. (نهج‌البلاغه، حکمت 352)

هجویری این سخن را نشان‌دهنده انقطاع دل از دین حق می‌داند و این نکته خود از مهم‌ترین تعالیم صوفیه است.

امیرمؤمنان(ع) در پاسخ پرسش‌کننده‌ای که از حضرت(ع) پرسیده بود: «پاکیزه‌ترین کسب‌ها چیست»، فرمود:

غناء القلب بالله.

هر که را دل به خدای توانگر باشد، نیستی دنیا وی را درویش نگرداند و هستی آن شادی نیاردش. (هجویری، 1384: 103)

هجویری در پایان این بخش تأکید می‌کند که اهل این طریقت در گفتار، اشارات، مجردشدن از وابستگی به دنیا و دل‌بستن به تقدیر الهی، به علی(ع) اقتدا می‌کنند.

نویسنده همچنین در بیان اینکه امیرمؤمنان(ع) با شناخت دنیا و آفت آن، زر و کلوخ دنیا برایش یکسان بود، شرافت این کار را این‌گونه برای عارفان و سالکان بیان می‌کند:

شرف مر آن درست‌بین و راست‌دان را باشد که زر نزدیک وی زر بود و کلوخ، کلوخ؛ اما به آفت آن بینا بود تا گوید: یا صفراء، یا بیضاء، غری غیری: یا زر زردروی و یا سیم سفیدکار به‌جز مرا فریبید که من به شما مغرور نگردم، از آنچه من آفت شما دیده‌ام.

وی در ادامه، با استفاده از همین کلام امام(ع)، در شرح دیدن آفت دنیا می‌نویسد: پس آن که آفت وی بدید، مر آن را محل حجاب داند، به ترک آن بگوید، ثواب

یابد؛ و باز آن را که زر چون کلوخ بود، به ترک کلوخ گفتن راست نیاید. (هجویری، 1384: 339-340)

درباره معرفت به خداوند و چگونگی حصول آن، کلام ذیل را به امیر مؤمنان(ع) نسبت می‌دهد:

چون امیرالمؤمنین علی - رضی الله عنه - را پرسیدند از معرفت، گفت: عرفت الله بالله و عرفت ما دون الله بنور الله: خداوند را - عزوجل - بدو بشناختم و جز خداوند را به نور او شناختم. (هجویری، 1384: 393)

در مجموع، نویسنده کتاب، شخصیت، کردار و گفتار علی(ع) را سرمشقی شایسته و بایسته برای زندگی روندگان طریقت می‌شمارد.

امام حسن مجتبی(ع)

نویسنده کشف‌المحجوب، در بابی جداگانه در کتاب خود به نام «باب فی ذکر ائمتهم من اهل‌البیت، از امام حسن مجتبی تا امام صادق - علیهم‌السلام - یاد می‌کند. او در این باب، اهل بیت را با این عبارت وصف می‌کند:

... و اهل بیت پیغامبر - علیه‌السلام - آنان که به طهارت اصلی مخصوصند هر یکی را اندرین معانی قدمی تمام است و جمله قدوة این طایفه بوده‌اند خاص و عام ایشان. (هجویری، 1384: 105)

هجویری نیز که خود سنی‌مذهب (حنفی) است، همچون بسیاری دیگر از عالمان و نویسندگان و پیشینیان این مذهب، اهل بیت را مشمول آیه‌ای از قرآن می‌داند که به طهارت آنان تصریح شده و این طهارت را اصلی [و در نسخه‌ای دیگر از متن، ازلی] می‌داند. موضوع طهارت اهل بیت در آیه 33 سوره احزاب آمده که فرموده است: «... انما یریدالله لیذهب عنکم الرجس اهل‌البیت و یطهرکم تطهیراً».

نویسنده، طبق معمول، برای هر یک از بزرگان اوصافی می‌آورد. اوصاف امام مجتبی(ع) را نیز چنین نوشته است:

جگر بند مصطفی، ریحان دل مرتضی، قره عین زهرا، ابو محمد الحسن بن علی - کرم الله وجهه. (هجویری، 1384: 105)

این اوصاف، احترام و عقیده نویسنده را به حسن بن علی(ع) می‌رساند:

«جگر بند» مصطفی، بیانگر نهایت محبوبیت، عزیزی و جگر گوشه بودن امام حسن (ع) برای پیامبر (ص) است؛ ریحان دل نیز به همین موضوع اشاره دارد، چنانکه از پیامبر اکرم (ص) روایت شده است که فرموده‌اند:

ان هذا ریحانتی و ان ابنی هذا سیّد و... (ابونعیم اصفهانی، بی تا: 35/2)

نیز دربارهٔ حسنین - علیهما السلام - فرموده‌اند: «هما ریحانتای من الدنیا» (ونسنگ، 1943: 2/318) جمله مهمی که هجویری دربارهٔ موضوعات تصوف و اصطلاحات و معاملات مختص به آن از امام (ع) نقل کرده، این است که حضرت (ع) فرمود:

علیکم بحفظ السرائر فان الله تعالی مطلع علی الضمائر.

بنده مخاطب است به حفظ اسرار همچنان که به حفظ اظهار؛ پس حفظ اسرار از التفات به اغیار بود و حفظ اظهار از مخالفت جناب. (هجویری، 1384: 106)

هجویری، متن نامه‌ای را از حسن بصری (م 110) به امام مجتبی (ع) می‌آورد که در آن حسن بصری دربارهٔ موضوع «قدر» و «استطاعت» از امام (ع)، سؤال می‌کند؛ زیرا در آن زمان مسائل مهمی در عقاید و کلام زبانزد و محل اختلاف اهل علم بود. نامهٔ حسن بصری این‌گونه شروع می‌شود:

السلام علیک یا بن رسول الله و قرّة عینی و رحمة الله و برکاته.

سپس متن نامه است که در آن عبارات قابل تأمل و مهمی وجود دارد. ترجمهٔ متن نامه چنین است:

اما بعد، شما بنی‌هاشم، در موج‌خیز دریاها مانند کشتی‌های روانید و ستارگان شبید و نشانه‌های هدایتید و پیشوایان راهبری هستید که هر کس از شما پیروی کرد، نجات یافت. شما همچون کشتی نوحید؛ کشتی پر نعمتی که مؤمنان بدان سوار می‌شوند و سر نشینان آن نجات می‌یابند. اما ای فرزند رسول خدا که درود خدا بر او باد، نظر تو چیست دربارهٔ قدرت که ما در آن سرگردانیم و دربارهٔ استطاعت که در آن اختلاف داریم. ما را از آنچه رأی تو بر آن قرار گرفته است، آگاه کن؛ زیرا که شما ذریه‌ای هستید که بعضی از بعضی دیگر به علم خداوند آگاه شده‌اید و او بر شما گواه است و شما بر مردم گواهید. (هجویری، 1384: 106)

حسن بصری، از شخصیت‌های زاهد، عابد، فقیه، فصیح و سرشناس قرن اول هجری و دست‌پروردهٔ امیر مؤمنان (ع) بود. این شخصیت هر چند که به لحاظ عدم پیروی و حمایت

کامل از امیر مؤمنان(ع) در نزد شیعه «مطعون» است، منصفانه درباره اهل بیت و در اینجا خطاب به امام حسن(ع) چنین اوصافی را به قلم می‌آورد.

در اوصافی که او درباره امام مجتبی(ع) و اهل بیت(ع) آورده است، چند نکته مهم وجود دارد:

1. بنی هاشم را چون کشتی‌های روان در دریاها می‌داند: «فانکم معاشر بنی هاشم کالفلک الجاریة فی اللّجج». همان‌گونه که در دریا‌های طوفانی با کشتی نجات می‌یابند، در دریا‌های طوفانی کفر و بی‌ایمانی نیز با اهل بیت نجات می‌یابند: نویسنده نامه خود به اختلاف و سرگردانی خویش و مانند خویش اقرار کرده است. در نامه حسن بصری، اهل بیت به کشتی تشبیه شده‌اند که هم به آیه قرآنی توجه دارد و هم به حدیث پیامبر(ص). در قرآن کریم آمده است: «فانجیناه و من معه فی الفلک المشحون» (شعراء، 26/119)؛ و حدیث پیامبر(ص) هم که بسیار مشهور است: «انما مثل اهل بیتی فیکم کمثل سفینة نوح من رکبها نجا و من تخلف عنها غرق و مثل باب حطّة من دخله نجا و من لم یدخله هلک» (مجلسی، 1404ق: 105/23). در ادعیه شعبانیه نیز همین مضمون وجود دارد.

2. اهل بیت را چون ستارگان تابنده شب می‌داند: «و مصابیح الدّجی». در شب‌های ظلمانی، ستاره‌ها راهنمای گم‌شدگانند و اهل بیت نیز ستاره‌هایی هستند که در تاریکی ضلالت و اختلاف، راه درست را نشان می‌دهند.

3. اهل بیت، نشانه‌های هدایت (اعلام‌الهدی) هستند. در بیابان‌ها نشانه‌هایی می‌گذاشته‌اند تا کسی گم یا سرگردان نشود. در بیابان حیرت و رسیدن به مقصد رستگاری نیز اهل بیت نشانه‌های هدایت و نجاتند.

4. بنی هاشم (اهل بیت)، پیشوایان راهبر (الائمة القادة) هستند که هر کس از ایشان پیروی کرد، نجات یافت. تاریخ اسلام، به‌ویژه پس از رحلت پیامبر اکرم (ص) نشان داده است که در مجموع چه کسانی از کشتی نجات اهل بیت و از ستارگان هدایت و پیشوایان راستین پیروی کردند و نجات یافتند.

عباراتی که در وصف اهل بیت در چند جمله اخیر آمده، همگی برگرفته از سخنان پیامبر (ص) در شأن ایشان است؛ چنان‌که آن حضرت(ص) فرموده است:

فهؤلاء مصابیح الدّجی و ائمة الهدی و اعلام التّقی، من احبهم و تولاهم کنت ضامناً له علی الله تعالی بالجنة. (مجلسی، 1404ق: 296/36)

همان‌طور که اشاره شد، متأسفانه، حسن بصری علی‌رغم اقرار و تصریح به این ویژگی‌ها، نتوانست تا پایان در آن راه مستقیم بماند.

1. حسن بصری، در پایان نامه، اهل بیت را این گونه معرفی می‌کند:

فأنکم ذریة بعضها من بعض بعلم الله علمتم و هو الشاهد علیکم و انتم شهداء الله علی الناس.

در این توصیفات نیز نویسنده به آیات قرآن نظر داشته و اشاره کرده که این آیات در شأن پیامبران بزرگ و بزرگوار فرموده است:

ان الله اصطفى آدم و نوحاً و آل ابراهیم و آل عمران علی العالمین؛ ذریة بعضها من بعض والله سمیع علیم. (آل عمران، 3/ 33 - 34)

و در ادامه مطلب به آیه‌ای از سوره بقره نظر دارد:

و كذلك جعلناکم امة وسطا لتکونوا شهداء علی الناس و یکون الرسول علیکم شهیداً ... (بقره، 2/ 143)

2. هجویری خود در ترجمه نامه حسن بصری، برای عبارت «ذریة بعضها من بعض»، در ترجمه‌ای آزاد نوشته است: «شما ذریة پیغامبرید - علیه السلام - و هرگز منقطع نخواهید شد». منظور این است که رشته نسل بنی هاشم هرگز بریده نخواهد شد و رشته پیوند با حضرت رسول (ص) هیچ‌گاه قطع نخواهد شد. این ترجمه، سوره کوثر را به ذهن می‌آورد که در آن خداوند از اعطای کوثر به پیامبر (ص) و بریده‌شدن نسل شخص ملامت‌کننده پیامبر (ص) سخن گفته است.

پاسخ امام

پاسخی که امام مجتبی (ع) به حسن بصری داده، بهترین تعریف و معیار برای بسیاری از موضوعات از جمله «قدرت» و «استطاعت» است. ترجمه پاسخ امام چنین است:

بسم الله الرحمن الرحیم، اما بعد؛ نوشته ات درباب حیرت خود و حیرت آنان که از امت ما دانسته‌ای، به من رسید. آنچه رأی من بر آن است، این است که هر کس به تقدیر، خیر یا شرش معتقد نباشد، کافر است و هر کس معاصی را به خداوند نسبت دهد، فاجر است. خداوند بندگان را بی‌خواست آنان به طاعت وانمی‌دارد و به‌زور به معصیت نمی‌افکند و نیز آنان را در مملکت خویش به خود وانمی‌گذارد و اگر به معصیت روی آرند و خداوند بخواهد به آنان احسان کند، میان آنان و آن کار، فعلی حائل می‌کند و اگر هم چنین نکند، آنان را به‌اکراه به آن وانمی‌دارد و بر آنان واجب نمی‌کند. با حجتی که بر آنان آورده، آنان را آگاه کرده و به آنها توانایی داده است و از این گذشته، راه را برای عمل بدانچه امر کرده و بر ترک آنچه از آن نهی فرموده، باز گذاشته و حجت روشن از آن خداست. (هجویری، 1384:

ائمه معصوم(ع) در هر عملی، سرمشق و پیشوا بودند و سفارش بزرگان تصوف نیز پیروی از همین سرمشق‌ها در هر عمل است. نویسنده در تأکید این مطلب که سیره و اخلاق حسنه بزرگی چون حسن بن علی(ع) سرمشق مشایخ است و آنان باید در یکسان‌دیدن مدح و ذمّ خلاق و متغیّر نشدن به جفاگفتن مردم، به آن بزرگوار تأسی کنند، حکایتی ذکر می‌کند. در این حکایت، حلم و بردباری امام(ع) به گونه‌ای است که فرد جسارت‌کننده را منقلب می‌کند:

و اندر حکایات یافتم که اعرابی از بادیه درآمد و او بر در سرای خود نشسته بود اندر کوفه. اعرابی وی را دشنام داد و مادر و پدرش را. وی برخاست و گفت: یا اعرابی، اگر گرسنه‌ای تا نانت آرند و یا تشنه‌ای تا آبت آرند؛ یا تو را چه رسیده است؟ و وی [اعرابی] می‌گفت: تو چنین و مادر و پدرت چنین و چنین. حسن - رضی الله عنه - فرمود غلام را تا یک بدره دینار بیرون آورد و بدو داد و گفت: یا اعرابی، معذور دار که اندر خانه ما بیش از این نمانده است و آلا از تو دریغ نداریمی. چون اعرابی این سخن بشنید، گفت: اشهد أنّک ابن رسول الله(ص)؛ می‌گواهی دهم که تو پسر پیغمبری و من اینجا به تجربت حلم تو آمدم. (هجویری، 1384: 108)

سالک در هر امری حتی در جود و بخشش به نیازمندان نیز باید مراقبت کند و اخلاص داشته باشد، آن‌چنان که بزرگان داشتند. هجویری حکایتی در این باره از نحوه بخشش امام حسن(ع) به سائل آورده که بسیار آموزنده است:

مردی به در سرای حسن بن علی آمد و گفت: ای پسر پیغامبر، مرا چهارصد درم وام است. حسن فرمود تا چهارصد دینار بدو دادند و گریان اندر خانه شد. گفتند: چرا می‌گیری ای فرزند پیغمبر؟ گفت: از آنچه اندر تفحص حال این مرد تقصیر کردم تا وی را به ذلّ سؤال آوردم. (هجویری، 1384: 466)

در این حکایت، عظمت روح ولی حقیقی خداوند آشکار می‌شود که مؤمن حقیقتاً باید چنان از احوال همسایگان و همدینان و هموعان خود (در حد امکان) باخبر باشد که نگذارد کار مؤمنی به جایی برسد که بخواهد آبرویش را برای «سؤال» بگذارد.

امام حسین(ع)

معمولاً هجویری (چون دیگر نویسندگان تصوف) اوصافی را از بزرگان نقل می‌کند که متناسب با طریقت، موضوع سخن و مفاهیم صوفیانه و عارفانه است. درباره امام حسین (ع) نیز چند عبارت زیبا دارد: «شمع آل محمد، از جمله علایق مجرد، سید زمانه خود، از محققان اولیا، قبله اهل بلا، قتیل دشت کربلا»؛ آنگاه جمله‌هایی می‌آورد که نشان‌دهنده نگاه عالمان صوفی به قیام سیدالشهداء است:

و اهل این قصه (عرفا) بر درستی حال وی متفقند که تا حق ظاهر بود، مر حق را متابع بود؛ چون حق مفقود شد، شمشیر برکشید و تا جان عزیز فدای شهادت خدای - عزوجل - کرد، نیارامید. (هجویری، 1384: 108)

البته نویسنده، زمان ظاهر بودن حق را (که از کی تا کی بوده) به درستی روشن نکرده است؛ اما اوضاع به گونه‌ای می‌شود که حق مفقود می‌شود و حسین (ع) برای احیای حق، شمشیر برمی‌کشد و تا شهادت پیش می‌رود.

طبعاً جای این سؤال از هجویری و امثال او و بزرگان قبل از او باقی است که چه شد که حق مفقود شد و چه کسانی زمینه مفقود شدن حق را فراهم کردند؟ ولی هرگز پاسخی از آنان دریافت نشد.

هجویری آنگاه می‌نویسد: «رسول را - علیه السلام - اندر وی نشان‌هایی بود که او بدان مخصوص بود» (هجویری، 1384: 108)؛ چنان‌که حکایتی را از خلیفه دوم نقل می‌کند که:

روزی به نزدیک پیغمبر - علیه السلام - اندر آمدم؛ وی را دیدم حسین را بر پشت خود افکنده بود و رشته‌ای اندر دهان خود گرفته و سر رشته به دست حسین داده بود تا حسین می‌رفت و وی - علیه السلام - از پس حسین به زانوهای او می‌رفت. من چون آن بدیدم، گفتم: «نعم الجممل جملک یا ابا عبدالله». پیغمبر گفت (علیه السلام): نعم الرآکب هو یا عمر ... (مجلسی، 1404ق: 87/37)

درباره سخنان امام حسین (ع) هم می‌نویسد که وی را کلام لطیف است اندر طریقت حق و رموز بسیار و معاملات نیکو. آنگاه روایتی از حضرت (ع) نقل می‌کند: «اشفق الاخوان علیک دینک»؛ و در توضیح و تفسیر آن به زیبایی می‌نویسد:

شفیق‌ترین برادران بر تو دین توست؛ از آنچه متابعت مرد اندر متابعت دین بود و هلاکش اندر مخالفت آن. پس مرد خردمند آن بود که به فرمان مشفقان بود و شفقت آن بر خود بداند و جز بر متابعت آن نرود و برادر تو آن بود که نصیحت کند و در شفقت نبندد. (هجویری، 1384: 109)

نویسنده در بحث رضا، پس از تقسیم رضا به دو گونه (رضای خداوند از بنده و رضای بنده از خداوند)، می‌نویسد که رضای بنده، استواری دل وی است بر دو طرف قضا چه منع و چه عطا. سپس قولی از ابوذر غفاری نقل می‌کند که گفته است: «الفقر الیّ احبّ من الغنی والسقم احبّ من الصحّة».

درباره این سخن ابوذر از حضرت حسین بن علی(ع) سؤال کردند؛ آن حضرت(ع) فرمود:

رحم الله اباذر اما انا فاقول: من اشرف علی حسن اختیارالله لم یتمنّ الا ما اختارالله له.
(هجویری، 1384: 269)

آنگاه در تأکید این موضوع می‌نویسد که چون بنده اختیار حق را بدید و از اختیار خود اعراض کرد، از همه اندوه‌ها برست.

امام سجاد (ع)

اوصافی که هجویری در معرفی سیما و شخصیت امام سجاد(ع) می‌آورد، چنین است: «وارث نبوت و چراغ امت، سید مظلوم و امام مرحوم، زین العباد و شمع الاوتاد» (هجویری، 1384: 110)

در این اوصاف، همان مسائلی اعتقادی شیعه درباره امام خود نهفته است. وارث پیامبر(ص) بودن که طبعاً منظور میراث معنوی پیامبر(ص) است و برای پیروی چه کسی بهتر از وارثان حقیقی؟ چراغ امت بودن نیز عقیده ما درباره جانشینی اهل بیت است. تعبیرات دیگر نیز گرچه عاطفی است، بیانگر اعتقاد به زندگی، سیره، اخلاق و عبادت امام سجاد(ع) است. نویسنده آنگاه با برشمردن صفتهایی چون «اکرم و اعبدا اهل زمانه خود بود و وی مشهور است به کشف حقایق و نشر دقایق»، جمله‌ای زیبا را در ارتباط با موضوع کتاب خود، کشف‌المحجوب، می‌آورد:

از وی پرسیدند: سعیدترین دنیا و آخرت کیست؟ گفت: آن‌که بر باطل راضی نبود چون راضی شود، و خشمش از حق بیرون نیارد چون خشمگین گردد. (هجویری، 1384: 110)

و در توضیح آن می‌نویسد:

این از اوصاف مستقیمان است؛ زانچه رضادادن به باطل، باطل بود و دست‌داشتن حق اندر حال خشم، باطل [باشد] و مؤمن مبطل نباشد.

نویسنده سپس به واقعه روز عاشورا اشاره می‌کند و مانند بسیاری از منابع دیگر، «بیماری» امام سجاد(ع) را متذکر می‌شود. همچنین، سرپرستی کاروان اسرای کربلا و برخورد ظالمانه عمال یزید را یادآوری می‌کند و می‌نویسد:

چون ایشان را بر اشتران برهنه به دمشق اندر آوردند، پیش یزیدبن معاویه - اخزاه الله - یکی ورا گفت: کیف اصیحتم یا علی و یا اهل بیت الرحمة؟ قال: اصبحنا من قوما بمنزلة قوم موسی من آل فرعون، «یذبحون ابناءنا و یتحیون نساءنا» فلا ندی صباحنا من مساءنا و هذا من حقیقة بلائنا. و ما مر خداوند را شکر گویم بر نعمت‌های وی و صبر کنیم بر بلیات وی. (هجوی، 1384:111)

درواقع هدف نویسنده از بیان این واقعه غم‌انگیز آن است که صبر حضرت سجاد(ع) را در تحمل مصیبت و رنجی چنان بزرگ، سرمشقی برای سالکان بدانند تا آنان نیز در شداید صبور باشند؛ از طرف دیگر، رضایت امام در برابر خواست و رضای الهی را متذکر می‌شود که مقصد و مقصود سالکان و عارفان راه حق باید باشد، چراکه رضای خدا را مقدم داشتن و تسلیم امر حق بودن نتیجه وارستگی بنده و رهاشدن از خود و خواست خود است.

هجوی برای بیان مناقب بی‌شمار آن حضرت(ع)، پس از آنکه می‌نویسد: «مناقب آن سید بیش از آن است که آن را جمع توان کرد»، حکایت مشهور به حج رفتن یکی از خلفای اموی (طبق متن کتاب هشام بن عبدالملک مروان) و حضور آن خلیفه در کنار خانه خدا را نقل می‌کند که مردم در ازدحام خود اعتنایی به او نکردند، اما امام سجاد(ع) که به مسجد اندر آمد با رویی مقمر و خدی منور و جامه ای معطر و ابتدای طواف کرد، چون به نزدیک حجر فرا رسید، مردمان مر تعظیم ورا حجر خالی کردند که تا وی مر آن را ببوسید. مردی از اهل شام که آن هیبت و احترام مردم را می‌بیند، به خلیفه اموی می‌گوید که چرا مردم تو را که امیری، به حجر راه ندادند، اما برای آن جوان خوبروی جای خالی کردند؟ هجوی در ادامه به زیبایی می‌نویسد:

هشام گفت: من ورا شناسم، و مرادش آن بود تا اهل شام مر او را شناسند و بدو توگنا نکنند و به امارت وی رغبت نمایند. (هجوی، 1384: 112 - 113)

سپس ماجرای سخن فرزدق شاعر را که گفت من او را می‌شناسم و اشعار زیبا و معروفی را که در وصف امام سجاد(ع) و اهل بیت(ع) سرود، ذکر می‌کند؛ شعری که فرزدق به ارتجال سرود و باعث شد خلیفه اموی به تبعید فرزدق حکم بدهد. خبر را به امام سجاد(ع) رساندند، حضرت(ع) فرمود تا دوازده هزار درهم به او بدهند. اما فرزدق

آن را باز می‌فرستد و می‌گوید: «ای پسر پیغمبر خدا، من از برای سیم اشعار بسیار گفته و در آن مدایح دروغ آورده بودم؛ این ابیات را برای کفارت بعضی از آن گفتم از برای خدای و دوستی رسول و فرزندان وی». پیام به زین‌العابدین بردند، فرمود: بازگردید و این سیم را بازبرید و بگویید یا ابافراس، اگر ما را دوست می‌داری، می‌پسند که ما از چیزی که داده باشیم و از ملک خود بیرون کرده‌ایم، بازگردیم. آنگاه فرزدق آن سیم بستد و پذیرفت. (هجویری، 1384: 113)

امام محمد باقر(ع)

نویسنده در توصیف سیمای امام باقر(ع)، جمله‌هایی بسیار غنی آورده که نشان‌دهنده عظمت امام(ع) در دید او و امثال او است: حجّت بر اهل معاملات، برهان ارباب مشاهدت، امام اولاد نبی و گزیده نسل علی.

«معاملت» در اصطلاح صوفیان، به مجموعه اعمال عبادی به‌جز فرایض اطلاق می‌شود و «مشاهدت» یعنی رسیدن به درجه شهود و کشف باطنی. بنابراین، عمل و سیره امام باقر(ع)، حجّت و برهانی است برای کسانی که می‌خواهند با گام‌گذاشتن در طریق عرفان، به شناخت و قرب الهی برسند. دو توصیف دیگر نیز بر امامت و سیادت و اصطفای امام در میان اهل بیت اشاره دارد.

نویسنده در ادامه، پس از نقل لقب «باقر» برای امام(ع) می‌گوید:

مخصوص بود وی به دقایق علوم و به لطایف اشارات اندر کتاب خدای - عزوجل. وی را کرامات مشهور بود و آیات ازهر و براهین انور. (هجویری، 1384: 114)

آنگاه درباره کرامت آن حضرت، داستانی به شرح زیر نقل می‌کند:

گویند ملکی، وقتی قصد هلاک وی کرد. کس فرستاد بدو. چون به نزدیک وی اندر آمد، از وی عذر خواست و هدیه داد و به نیکویی بازگردانید. گفتند: ایهاالملک، قصد هلاک وی داشتی، تو را با وی دیگرگونه دیدیم، حال چه بود؟ گفت: چون وی به نزدیک من اندر آمد، دو شیر دیدم یکی بر راست و یکی بر چپ وی؛ و مرا می‌گفتند که اگر تو بدو قصد کنی، ما تو را هلاک کنیم. (هجویری، 1384: 114)

البته در برخی منابع، مانند شرح تعرّف و تذکرة الاولیاء، این حکایت درباره امام صادق(ع) نقل شده است؛ منتها منظور نویسنده، بیان عظمت امام(ع) و ظهور کرامتی از آن بزرگوار است و اعتقاد به کرامت درباره هر دو امام(ع) و ائمه دیگر(ع) در اصل تفاوت

ندارد و اختلاف تنها در مصادیق است. کرامت را صوفیان از علائم «ولی» می‌شمارند و معتقدند که کرامت از اولیاء سرمی‌زند.

جمله‌ای که هجویری از امام باقر(ع) متناسب با موضوع کتاب خود نقل کرده، درباره تفسیر آیه 256 سوره بقره است: «فمن یکفر بالطاغوت و یؤمن بالله...». حضرت باقر(ع) درباره طاغوت در این آیه فرموده است: «من شغلک عن مطالعه الحق فهو طاغوتک»؛ و هجویری در ترجمه و توضیح آن آورده است:

بازدارنده تو از مطالعت حق، طاغوت توست. نگر به چه چیزی محجوبی، بدان چیز بازمانده‌ای و آن حجاب توست. به ترک آن حجاب بگویی تا به کشف اندررسی و محجوب ممنوع باشد و ممنوع را نباید که دعوی قربت کند.

سپس ترجمه فارسی مناجاتی زیبا را از امام باقر(ع) اضافه و ذکر می‌کند که این مناجات به عربیت سخت فصیح است.

در «باب‌الفقر» نیز هجویری درباره شناخت و توصیف خداوند از جانب عارفان و از زبان آنها می‌نویسد:

کار دوستان وی از سر به سر [یعنی از اندیشه‌ای به اندیشه‌ای، محدود و متفاوت است]. تسلی دل را عبارتی مزخرف ساخته و آرام جان را مقامات و منازل و طریق هویدا گردانیده، عبارتشان از خود به‌خود، مقاماتشان از جنس به جنس و حق تعالی منزّه از اوصاف و احوال خلق. (هجویری، 1384: 38)

درواقع نویسنده می‌گوید که اولیای الهی در دریافت حقیقت ذات او و بیان آن عاجزند. این کلام و مفهوم، به قولی نزدیک است که آن را به امام محمد باقر(ع) منسوب کرده‌اند که فرمود: «کلُّ ما میزتموه باوهمکم فی ادقِّ معانیه مخلوق مصنوع مثلكم، مردود الیکم». (مجلسی، 1404ق: 69/293)

امام جعفر صادق(ع)

در فصل ذکر ائمه(ع)، آخرین امامی که از اهل بیت(ع) ذکر می‌شود، امام جعفر صادق(ع) است. عبارات توصیفی نویسنده درباره امام(ع)، بیانگر برخی از ویژگی‌هایی است که شیعیان نیز درباره امام صادق(ع) ذکر می‌کنند؛ اما از آنجا که نویسنده خود عالمی صوفی است، تعبیراتی می‌آورد که متناسب با متن خود باشد. این تعبیرات عبارتند از: سیف

سنت، جمال طریقت، معبر معرفت و مزین صفوت، که هر کدام نیز مفید معنای ژرف و شگرفی است.

هجویری در ادامه، در وصف امام(ع) می‌نویسد: «عالمی نیکو حال و نیکوسیرت بود؛ آراسته‌ظاهر و آبادان باطن»؛ یعنی همان صفاتی که در منابع شیعی نیز درباره امام آمده است. هجویری در اشاره به علم وسیع امام صادق، می‌نویسد:

وی را اشارت جمیل است اندر جمله علوم و مشهور است دقت کلام وی و قوت معانی اندر میان مشایخ و وی را کتب معروف است اندر بیان این طریقت. (هجویری، 1384: 116)

دو جمله زیبا و دو حکایت از زندگی امام صادق(ع)، زینت‌بخش این قسمت از کتاب هجویری است. از سخنانی که نویسنده در مناسبت با موضوع کار و کتاب خود آورده، یکی این است: «من عرف الله اعرض عما سواه»: کسی که خدا را شناخت، از غیر او روی می‌گرداند؛ و طبق شیوه خود، چند جمله در تفسیر و توضیح این کلام می‌آورد. روایت دیگر از امام این است که فرمود: «لا تصحَّ العبادة الا بالتوبة، فقدّم التوبة على العبادة و قال الله تعالی التائبون العابدون».

هجویری آنگاه حکایتی از ملاقات داود طایی - عارف مشهور (م 165ق) - با امام صادق(ع) آورده است که در آن ملاقات، داود طایی از حضرت(ع)، تقاضای پند و اندرز می‌کند و امام(ع) می‌فرماید که تو را به پند چون من چه حاجت؟ اما با اصرار داود که می‌گوید شما فاضل‌ترین خلقید، امام(ع) با خضوع می‌فرماید:

یا باسلیمان، من از آن می‌ترسم که به قیامت جدّ من اندر من آویزد که چرا حق متابعت من نگزاردی؟ و این کار به نسبت صحیح و سبب قوی نیست. این کار به معاملت خوب است اندر حضرت حق تعالی. (هجویری، 1384: 117)

داود گریست و گفت: «بار خدایا، آن که معجون طینت وی از آب نبوت است و ترکیب طبیعت از اصل برهان و حجت، جدش رسول(ص) است و مادرش بتول(س)، وی بدین حیرانی است. داود که باشد که به معاملت خود معجب گردد؟».

نتیجه‌گیری

عرفان اسلامی از آغاز و آن زمان که چندان نام‌ها و رسم‌ها و اصطلاحات را پیرایه لباس خود نکرده بود، در اصول و اعتقادات و سخنان و سیره خود، زندگی، کلام، سیره و

سیمای بزرگان دین، به‌ویژه اهل بیت(ع) را الگوی خود قرار داده بود. این الگوپذیری، در منابع مکتوب دوره‌های نخست عرفان و تصوف اسلامی، به‌خوبی مشهود است. هجویری غزنوی، صاحب کشف‌المحجوب که اولین متن فارسی را در این باره نگاشته، در کتاب خود در باب‌های مختلف و متناسب با موضوع سخن خویش، سیمای سیره و سخنان اهل بیت پیامبر(ع) را از امیرالمؤمنین(ع) تا امام صادق(ع) ذکر کرده است. در توصیفات او از اهل بیت(ع) و نیز در سخنان منقول از آن بزرگان، علاوه بر اینکه برخی رسوم عرفا مثل پوشیدن خرقة و آداب برخورد با سائل، به آنها مستند می‌شود، شیوه برخورد آن بزرگواران در عمل به علم، تحمل شداید، برخورد با دنیا، اقامه نماز و ایثار و ... همه سرمشق قرار می‌گیرد. همچنین از دریای پرگوهر کلام ائمه(ع)، سخنانی آورده می‌شود که متناسب با مباحث، اصول، افکار و آداب و اصطلاحات اهل طریقت از آنها استفاده می‌شود. در مجموع، عرفان و تصوف اسلامی تا جایی که متکی و مستند به سیره و سخنان بزرگان و پیشوایان دین بوده، در مسیری صحیح قرار داشته است، اما با گذشت روزگاران و دور شدن از اصول ابتدایی خود - چنان‌که در کلام و رفتار این گروه از قرن‌های مختلف به‌چشم می‌خورد - انحرافات هم بیشتر می‌شود. کتبی چون کشف‌المحجوب در اصل برای گروهی نوشته شد که در زندگی و عمل خود، شیوه زندگی و عمل و کلام بزرگانی چون ائمه اهل بیت(ع) را الگو و سرمشق خود بدانند و نویسنده کتاب هم در جاهای گوناگون، با جداکردن گروهی که فقط در نام و رسم به سلک اهل طریقت درآمده‌اند، بر اهمیت پیروی از شیوه اصولی بزرگان تأکید می‌کند.

سیره و سخنان علی(ع) و فرزندان پاکش، راهنمای حقیقی روزگاران طریقت و کتاب آموزش جویندگان حقیقت است که هر کس عارف است، در این راه قدم می‌گذارد و آن‌که به ظاهر و رسم و لباس قناعت کرده است، در ادعا باقی می‌ماند.

منابع

قرآن.

ابوالفتوح رازی (1404ق). تفسیر قرآن کریم، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی.

ابونعیم اصفهانی، احمدبن عبدالله (بی‌تا). حلیة الاولیاء و طبقات الاصفیاء، بیروت: دارالفکر.

سعدی (1372). بوستان، تصحیح و توضیح غلامحسین یوسفی، تهران: خوارزمی.

کاشانی، عزالدین محمود (1372). مصباح‌الهدایة و مفتاح‌الکفایة، تصحیح جلال‌الدین همایی، تهران: نشر هما.

120 سیما و سیره علی و اهل بیت(ع) در کشف‌المحجوب هجویری

مجلسی، محمدباقر(1404ق). بحارالانوار، تهران: المكتبة الاسلامیة.
نهج‌البلاغه (1373). ترجمه سیدجعفر شهیدی، تهران: انتشارات و آموزش انقلاب فرهنگی.
ونسنگ، ای. (1943م). المعجم المفهرس لالفاظ الحدیث النبوی، لیدن: مكتبة بریل.
هجویری، ابوالحسن علی بن عثمان (1384). کشف‌المحجوب، مقدمه، تصحیح و تعلیقات محمود عابدی،
تهران: سروش.

